

THE GREAT WAR AND ITS CONSEQUENCES

Adrian-Claudiu Stoica

**Assist., Prof., PhD, National University of Science and Technology „Politehnica”
Bucharest**

Abstract: On June 28, 1914, in Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, the heir to the throne of Austria-Hungary, Archduke Franz Ferdinand, was assassinated. Although this event was considered the triggering moment of the war, subsequent political developments led to World War I. Austria-Hungary presented an ultimatum to Serbia. Belgrade requested Russia's support. On July 28, Austria-Hungary declared war on Serbia. In response, Russia moved to mobilize the army. This was the triggering moment of a war of great proportions. As a result of the treaties signed after World War I, the great empires disappeared. States were created that wanted to be national but had a multinational profile. The treaties concluded after the war constitute the birth certificate of today's Europe.

Keywords: World War I, The Great War, peace treaties, nation states, foreign policy, balance of power.

Către Marele Război

Primul Război Mondial sau „Marele Război”, după cum a fost denumit în epocă, a reprezentat cea mai mare tragedie pe care o cunoscuse umanitatea până atunci. Nu a fost doar un conflict purtat între statele europene, ci între imperiile coloniale. Economia industrializată a oferit suportul pentru distrugerea mecanizată.¹ S-a desfășurat timp de patru ani, fiind un conflict de uzură, soldat cu un număr uriaș de victime, liderii marilor puteri implicate nefiind capabili să negocieze încetarea rapidă a conflictului. Istoricii nu s-au pus de acord în ceea ce privește cauzele declanșării războiului. Unii insistă asupra competiției pe plan economic și în ceea ce privește posesiunile coloniale, alții asupra creării unor alianțe polarizate între marile puteri europene. În secolul al XIX-lea, Marea Britanie era puterea dominantă la nivel mondial, dar își manifesta îngrijorarea față de ascensiunea Germaniei, creată în 1871, după războiul franco-prusac, soldat cu înfrângerea Franței. Aceasta din urmă a fost nevoită să le cedeze germanilor Alsacia și Lorena. Londra a început să considere Germania principala sa rivală în ceea ce privește dezvoltarea industrială, imperiul colonial și evoluția pe plan militar. În consecință, din 1903, cele două state au declanșat o cursă a înarmărilor în domeniul naval.²

După crearea Reichului, în 1871, Germania a traversat o perioadă de creștere pe toate planurile, mai întâi, atrăgând atenția evoluția demografică. În momentul creării sale, Reichul avea o suprafață comparabilă cu a Franței (540.000 km², respectiv 563.000 km²). Populația sa număra în 1871, 39 milioane de locuitori, pentru a ajunge, în 1914, la 67 – 68 de milioane. În aceeași perioadă, Franța înregistra o creștere mult mai redusă, de la 38 la 40 de milioane de locuitori, în timp ce Marea Britanie avansa de la 35 la 45 de milioane. Prin urmare, Germania a obținut, într-un interval foarte scurt, un puternic avantaj demografic. De asemenea, o creștere accelerată a înregistrat economia, Germania devansând Franța, la scurt timp după războiul franco-prusac, și Marea Britanie (în apropierea Primului Război Mondial).

În 1870, Germania deținea 6,5% din PIB-ul mondial, aflându-se la același nivel cu Franța, în timp ce Marea Britanie ocupa primul loc la nivel planetar, cu 9%. În anul 1913, ponderea PIB-

¹ Niall Ferguson, *Civilizația. Vestul și Restul*, Iași, Polirom, 2011, p. 158.

² *Idem, Marele Război: 1914-1918*, Iași, Polirom, 2021, pp. 80-89.

ului Germaniei a urcat până la 8,7%, în timp ce marile puteri competitive au înregistrat scăderi: Marea Britanie deținea 8,2% din PIB-ul mondial, iar Franța 5,3%. Germania se poziționa în postura de cea mai puternică putere economică europeană și se afla, la nivel planetar, Statele Unite, care au cunoscut o creștere de la 8,8% în 1870 la 18,9% în 1913. Germania se afla în frunte în majoritatea domeniilor, mai ales în ramurile inovatoare: industriile chimică, farmaceutică, aparatură electrică.³

În plus, se remarcă prin cea mai răspândită instrucție la nivel elementar la nivel, iar universitățile din această țară se bucurau de cea mai mare apreciere. Un exemplu edificator în acest sens îl reprezintă numărul de premii Nobel acordate oamenilor de știință germani. În intervalul 1901 – 1918, Germania a primit 17 premii Nobel pentru domeniile fizică, medicină și chimie. În aceeași perioadă, Franța obținea (pentru domeniile luate în discuție), 8 premii Nobel, Marea Britanie 7, iar Statele Unite două.⁴ Așadar, Germania obținea un număr de distincții egal cu al celorlalte state împreună. Aceste progrese remarcabile realizate de statul german au generat, în mod paradoxal, un dublu complex: pe de o parte de superioritate, pe de alta de frustrare. La începutul secolului XX a crescut în intensitate sentimentul că Germania merita mai mult în ceea ce privește poziția sa politică la nivel internațional.

Dorința de a câștiga cât mai mult spațiu reprezenta o caracteristică a epocii. Marea Britanie a creat cel mai întins imperiu din toate timpurile: 37.500.000 km². Aceasta era urmată de Franța, cu un imperiu colonial de 11.500.000 km².⁵ Germania și-a creat un imperiu colonial cu deosebire în Africa, în zonele încă nerevendicate de competitorii săi: Africa Germană de Est, Africa Germană de Sud-Vest, Togo, Camerun. Acesta avea dimensiuni modeste, aproximativ 3.000.000 km².⁶ Însă, acest imperiu colonial nu-i era de mare folos Berlinului. În anul 1913, Marea Britanie exporta către imperiul său colonial 37,2% din totalul exporturilor și importa 24,9%, iar Franța exporta 13% și importa 9,4%. Pe de altă parte, imperiul colonial german își găsea loc cu dificultate în cadrul statisticilor comerciale, cu o pondere de câteva zecimi de procent.⁷

Germania intenționa să se afirme și în alte regiuni. În China, capitalul german se afla pe locul al treilea după cel britanic și rusesc, cu o pondere de 20,9% din totalul capitalului străin în anul 1902.⁸ Inginerii germani s-au deplasat în Imperiul Otoman, vechiul adversar al Rusiei, pentru a-i ajuta pe turci să construiască căi ferate. Totodată, ofițerii germani au început să instruiască armata turcă.⁹

Avantajele implicării în Imperiul Otoman nu erau evidente, însă, implicarea Berlinului în regiune a stârnit atât îngrijorarea rușilor, cât și a britanicilor. Germania și-a construit o imagine care nu reflecta, întru totul, realitatea: agresivitatea afișată nu reflecta adevărul. Fără îndoială că avea în vedere și obținerea unor avantaje specifice unei puteri de prim ordin. Și-a propus însă, în primul rând, să atragă atenția asupra noii sale poziții la nivel mondial, despre care considera că deține recunoașterea cuvenită.¹⁰

Erorile politicii externe germane sunt evidente și în ceea ce privește domeniul naval, împăratul Wilhelm al II-lea solicitând realizarea unei flote de război puternice. Amiralul Tirpitz a pus în practică dorința monarhului într-o perioadă scurtă de timp. Întrebarea care se impune este:

³ Lucian Boia, *Tragedia Germaniei: 1914 – 1945*, Ed. a 2-a, București, Humanitas, 2012, p. 29.

⁴ *Ibidem*, p. 30.

⁵ *Ibidem*, p. 31.

⁶ *Ibidem*, p. 32.

⁷ *Ibidem*, p. 34.

⁸ *Ibidem*, p. 35.

⁹ Niall Ferguson, *Marele Război: 1914-1918*, ed. cit., pp. 145-149.

¹⁰ Lucian Boia, *op. cit.*, p. 36.

care a fost scopul acestei flote de război? Aceasta nu avea cum să devină atât de puternică încât să depășească flota Marii Britanii. Decizia nu a făcut decât să stârnească îngrijorare la Londra.¹¹

Teama principală a Germaniei privea posibilitatea de a fi nevoită, în eventualitatea unui conflict militar, să lupte pe două fronturi. Mai ales după ce, în 1894, Franța s-a angajat într-o alianță cu Rusia. În 1914, Europa era împărțită în două tabere militare: pe de o parte Franța, Marea Britanie și Rusia, (care vor alcătui Tripla Înțelegere sau Antanta) și Germania, Austro-Ungaria și Italia, (respectiv Tripla Alianță). Germania și Austro-Ungaria au încheiat o alianță în 1879, iar în 1882 Italia s-a alăturat acesteia. În 1904, a fost creată Antanta Cordială, o alianță dintre Marea Britanie și Franța, completată cu Rusia, după ce, în 1907, Marea Britanie a acceptat Antanta informală cu Rusia, aliata Franței.¹²

Aceste alianțe aveau menirea, să ofere echilibru la nivel european și, nicidecum, premisele declanșării unui conflict militar. De la jumătatea secolului al XIX-lea, Rusia și-a arogat dreptul de a-și exercita influența asupra slavilor din centrul și răsăritul Europei. În Balcani, Rusia a întâlnit opoziția Austriei, care a anexat Bosnia și Herțegovina în 1908. Totodată, era preocupată de susținerea militară și materială acordată de Germania Imperiului Otoman, vechiul său adversar.¹³

La 28 iunie 1914, la Sarajevo, în Bosnia și Herțegovina, moștenitorul tronului Austro-Ungariei, arhiducele Franz Ferdinand a fost asasinat, împreună cu soția sa, Sofia, de către un naționalist sârb, Gavrilo Princip. Deși acest eveniment a fost considerat momentul declanșator al războiului, evoluțiile politice ulterioare au condus, de fapt, către un conflict de proporții. Austro-Ungaria a înaintat un ultimatum Serbiei, aliatul Rusiei din Balcani, iar Belgradul a solicitat sprijinul celei din urmă. La 28 iulie, Austro-Ungaria a declarat război Serbiei, iar ca răspuns, Rusia a trecut la mobilizarea armatei. În fapt acesta a fost momentul declanșator al războiului. Alarmată că va fi nevoită să desfășoare un război pe două fronturi, Germania a activat Planul Schlieffen, cu scopul evitării încercuirii țării. Planul viza un atac-surpriză asupra Franței prin Belgia, înainte ca Rusia să încheie mobilizarea. Urmând acest plan, Berlinul a declarat război Rusiei la 1 august, iar pe 3 august a declarat război Parisului. Pe 4 august, armata germană a pătruns în Belgia, fapt care a condus la intrarea în război a Marii Britanii, garantul neutralității Belgiei declarând război Germaniei.¹⁴

Participanții la conflict se așteptau ca războiul să se încheie până la Crăciun. Inițial, pe frontul de vest, confruntarea a avut un caracter mobil, mobilitate care s-a păstrat pe frontul de est până la finalizarea războiului. În august germanii au stopat invazia rusă în Prusia de Est. În septembrie, aliații francezi și englezi au reușit să oprească avansul trupelor germane spre Paris, pe râul Marna. După acest moment, ambele tabere au trecut la realizarea de tranșee, din octombrie, confruntarea desfășurându-se pe un front care se întindea de la Marea Nordului până la frontiera cu Elveția. Așa-numitul „război de tranșee” a continuat până la încheierea conflictului în 1918.¹⁵

Versailles între dreptate și nedreptate

Conferința de Pace și-a deschis lucrările la Paris, iar tratatele de pace au fost semnate în apropierea Capitalei franceze: cu Germania la Versailles; cu Austria la Saint-Germain; cu Bulgaria la Neuilly; cu Ungaria la Trianon; cu Imperiul Otoman la Sèvres. Deciziile luate au deschis calea pentru numeroase controverse. Au existat nemulțumiri inclusiv în tabăra învingătorilor: francezii și-au dorit stabilirea întregii frontiere pe Rin, românii au solicitat întregul Banat iar italienii au

¹¹ *Ibidem*, p. 37.

¹² Niall Ferguson, *Marele Război: 1914-1918*, ed. cit, pp. 67-77.

¹³ *Ibidem*, p. 149.

¹⁴ *Ibidem*, p. 145.

¹⁵ *Ibidem*, pp. 249-265.

pretins un „imperiu” adriatic.¹⁶ În ceea ce-i privește pe învinși, aceștia au considerat că li s-a impus un dictat inacceptabil din prisma consecințelor sale. De altfel, frustrarea germanilor a reprezentat principalul factor al declanșării celui de-al Doilea Război mondial. Tratatul semnat după Primul Război Mondial, fie ele drepte sau nedrepte, constituie actul de naștere al Europei din prezent. Modificările de frontiere realizate după Al Doilea Război Mondial sau după dispariția blocului comunist nu au transformat în mod semnificativ harta politică europeană stabilită după război.¹⁷

Dezmembrarea Austro-Ungariei reprezenta un fapt, consfințit prin intermediul tratatelor de pace, dispariția imperiului fiind oficializată.¹⁸ Primul lucru stabilit în cadrul Conferinței de Pace a fost desemnarea vinovaților. Întrucât Austro-Ungaria dispăruse de pe harta politică a Europei, Germania devenea marele vinovat.¹⁹ Aceasta pierdea 13% din suprafață și 10% din populație, teritoriul fiindu-i redus de la 540.000 km² la 472.000 km².

Datoria de război era stabilită la 132 de miliarde mărci-aur, o sumă uriașă, pe care Germania n-ar fi putut să o achite până în anul 1988. În final însă, a plătit doar 23 de miliarde, restul datoriei fiind stins în 1932. Armata germană era limitată la 100.000 de militari, însărcinați cu păstrarea ordinii în interiorul țării. Totodată, învingătorii au decis ca Berlinul să cedeze întreaga flotă de război (germanii au recurs la sabordarea acesteia).²⁰

Germania a pierdut și toate coloniile, fiind detronată de pe poziția de putere mondială. Coloniile sale au fost preluate de celelalte imperii coloniale: britanic, francez și belgian. Ca urmare a disoluției Austro-Ungariei și a pierderilor teritoriale ale Rusiei, o serie de state naționale și-au făcut loc pe harta politică a Europei. Pe ruinele fostului Imperiu Austro-Ungar, s-au constituit Austria, Ungaria și Cehoslovacia. Transilvania și Bucovina s-au unit cu România. Slavii din Voivodina, Croația, Slovenia și Serbia au creat Regatul Sârbo-Croato-Sloven, numit ulterior Iugoslavia.²¹ Polonia a reapărut pe harta politică a continentului, cuprinzând regiuni ale „Vechii Polonii”, preluate de la Austria, Rusia și Germania. Rusia a pierdut Finlanda, Țările Baltice (Lituania, Letonia, Estonia) și Basarabia, care a revenit României.²² România Mare s-a dovedit a fi cel mai durabil proiect al Sistemului de la Versailles, tocmai pentru că, deși în teritoriile obținute locuiau numeroase minorități, elementul românesc era, pretutindeni, dominant. Cehoslovacia și Iugoslavia erau veritabile mozaicuri etnice. Polonia, de asemenea, deținea teritorii locuite, în special de beloruși și ucraineni. În fapt, România constituie singura dintre aceste țări care și-a păstrat profilul inițial, exceptând pierderile teritoriale suferite după Al Doilea Război Mondial (Basarabia, nordul Bucovinei și Cadrilaterul). Cehoslovacia și Iugoslavia au dispărut de pe harta politică a Europei.²³

Din păcate, în cadrul sistemului instituit la Versailles a fost ignorat cel mai important aspect, respectiv securitatea Europei.²⁴ Deși pacea nu a putut fi menținută, echilibrul de putere existent până la declanșarea războiului a fost distrus. Ca urmare a tratatelor de pace, dezechilibrul devenea o certitudine, noile state „naționale” constituite neavând capacitatea de a se apăra.²⁵

¹⁶ Lucian Boia, *Primul Război Mondial: controverse, paradoxuri, reinterpretări*, București, Humanitas, 2016, p. 86.

¹⁷ *Ibidem*, p. 87.

¹⁸ *Ibidem*, p. 88.

¹⁹ *Ibidem*, p. 89.

²⁰ *Ibidem*, p. 90.

²¹ *Ibidem*, p. 93.

²² *Ibidem*, p. 94.

²³ *Ibidem*, p. 98.

²⁴ *Ibidem*, p. 103.

²⁵ *Ibidem*, p. 105.

Consecințele Marelui Război

În Europa, secolul al XX-lea a fost unul al războiului, dar și al transformărilor remarcabile. S-au desfășurat două războaie mondiale, urmate de mai mult de patruzeci de ani de Război Rece, consecința directă a celui de-al Doilea Război Mondial. În acest secol, Europa a cunoscut episoade tragice și realizări spectaculoase. După anul 1815, timp de un secol, până la declanșarea Primului Război Mondial, Europa a atins supremația mondială, devenind stăpâna planetei. S-a dovedit a fi doar un „episod” al istoriei, în perioada interbelică, aceasta pierzând poziția de cea mai dezvoltată regiune a planetei. Totodată, în acest interval, numeroase regimuri liberale au fost înlocuite de guvernări autoritare sau dictatoriale, considerate a fi o alternativă viabilă. La doar două decenii de la finalizarea Primului Război Mondial, europenii au atras umanitatea într-un război încă și mai mare. Ulterior, s-au intensificat tensiunile etnice, datorită modificării hărții politice a continentului european.

Ca urmare a tratatelor semnate după Marele Război, au dispărut marile imperii austro-ungar, german, țarist și otoman și au fost create state care s-au dorit a fi naționale, dar aveau un profil multinațional. Mai ales în cadrul statelor din centru și estul Europei, minoritățile etnice constituiau o pondere importantă, tocmai pentru că decupajele erau dificil de realizat într-o zonă caracterizată printr-un mozaic etnic accentuat. Cehoslovacia, de exemplu, era un adevărat imperiu în miniatură. Pe lângă cele două națiuni dominante, cehii și slovacii, existau numeroase alte etnii. O situație asemănătoare putea fi constatată în cadrul Regatului Sârbo-Croato-Sloven (Iugoslavia). Ambele state s-au constituit pe ruinele Imperiului Austro-Ungar. Granițele stabilite prin sistemul de la Versailles, au condus la nemulțumiri, manifestate de statele care se considerau nedreptățite. Aflată în tabăra învingătorilor după război, Italia nu a primit teritoriile pe care și le dorea, acest fapt fiind exploatat de fasciști și naționaliști. Regiunile revendicate de aceasta au făcut parte din statul nou creat, Iugoslavia. De asemenea, pierderile teritoriale suferite de Germania, aflată în tabăra învinșilor a alimentat resentimentele populației, conducând, pe fondul Marii Crize economice din 1929 – 1933, la ascensiunea la putere a lui Adolf Hitler. Naționalismul s-a intensificat, după Primul Război Mondial și datorită intensificării conflictului de clasă. Deseori, în cadrul unei națiuni dominante, erau identificați „dușmani” de clasă, atât în interiorul cât și în afara statului națiune. Conflictul de clasă s-a cristalizat pe măsura dezvoltării societății industriale, dar s-a acutizat ca urmare a Revoluției bolșevice declanșată în Rusia și a constituirii Uniunii Sovietice. A apărut un model de societate diferit, care presupunea înlăturarea capitalismului și instituirea așa-numitei dictaturi a proletariatului.²⁶

Totodată, apariția Uniunii Sovietice a condus la divizarea stângii politice și, implicit, la slăbirea acesteia și întărirea extremei drepte naționaliste. Spectrul amenințării bolșevismului, care îi îngrijora pe marii proprietari de pământ, pe numeroși reprezentanți ai clasei de mijloc și pe țăranii deținători de pământ, a condus la apariția unor forțe politice deosebit de agresive. Acest conflict de clasă a alimentat Contrarevoluția. Mișcările contrarevoluționare au utilizat naționalismul extrem pentru a câștiga aderenți. Totodată, în perioada interbelică capitalismul s-a confruntat cu o criză profundă. Ca urmare a războiului, economia mondială avea de suferit, marile puteri europene, Marea Britanie, Franța și Germania fiind puternic afectate. Pe de altă parte, după Primul Război Mondial, Statele Unite au preferat să continue politica izolaționistă, neimplicându-se în construcția Europei. Amplificarea dificultăților s-a datorat și urmărilor războiului la nivel global. Japonia a obținut piețe de desfacere în Extremul Orient, inclusiv în China, pe seama europenilor. Marea

²⁶ Ian Kershaw, *Drumul spre iad. Europa, 1914 – 1949*, București, Litera, 2017, p. 26.

Britanie se confrunta cu probleme pe plan politic și economic în colonii, cu deosebire în India, care reușise să-și dezvolte o industrie textilă locală.²⁷

„Criza capitalismului” s-a manifestat la nivel global, dar impactul acesteia a fost mai puternic în Europa. Între criza inflaționistă din debutul anilor 1920 și criza deflaționistă din anii 1930, a existat un interval de dezvoltare economică, realizată totuși, pe baze puțin stabile. Perioada interbelică în Europa a fost marcată de o semnificativă criză de legitimitate în domeniul politic, datorată apariției unei fracturi ideologice și a unei puternice diviziuni culturale, afectând o elită politică tot mai nesigură.²⁸

O întrebare se impune: cum ar fi fost prezentul în absența Primului Război Mondial? Fără îndoială, altfel, întrucât Marele Război nu a fost doar un conflict, este adevărat, de proporții nemaîntâlnite până atunci. Poate fi comparat cu o „revoluție multiplă”, care a marcat întregul continent european între cele două războaie mondiale. Doar Revoluția franceză, urmată de războaiele lui Napoleon, cu rolul lor în răspândirea ideilor inovatoare, au avut consecințe asemănătoare. Însă, de această dată, transformările au fost mai profunde. Marele Război a fost un conflict al maselor, care se așteptau să beneficieze de pacea instaurată cu atât de multe sacrificii. Europa anului 1914 deținea elemente ale democrației, iar procesul de democratizare se afla într-o evoluție lentă. Totuși, conservatorismul și elitismul caracterizau atât structurile politice și sociale, cât și mentalitățile. Primul Război Mondial a făcut din „schimbare” și „democrație”, conceptele cel mai des întâlnite și a intensificat presiunea maselor pentru a fi transpuse în realitate. După finalizarea conflictului, transformările au fost radicale și rapide. Vechile dinastii europene, Romanovii, Habsburgii, Hohenzollernii, și-au pierd tronurile, iar imperiile s-au dezmembrat, rezultând state „naționale”. Democrația a fost instaurată pe întregul continent, dar un demers atât de brusc nu putea avea consecințe pozitive.²⁹ Democrația instaurată de regimul Kerenski în Rusia a favorizat impunerea bolșevismului, în timp ce Republica de la Weimar instituită în Germania a reprezentat terenul propice pentru accederea la putere a lui Hitler. În fapt, totalitarismele au apărut în „era democratică”. Acestea nu au premers democrația, au fost realizate prin intermediul poporului sau în numele acestuia.³⁰

²⁷ *Ibidem*, p. 27.

²⁸ *Ibidem*, p. 28.

²⁹ Lucian Boia, *Primul Război Mondial: controverse, paradoxuri, reinterpretări*, București, Humanitas, 2016, pp. 106 – 107.

³⁰ *Ibidem*, p. 108.

BIBLIOGRAPHY

1. BOIA, Lucian, *Primul Război Mondial: controverse, paradoxuri, reinterpretări*, București, Humanitas, 2016.
2. Idem, *Tragedia Germaniei: 1914 – 1945*, Ed. a 2-a, București, Humanitas, 2012.
3. FERGUSON, Niall, *Războiul Lumii: epoca urii*, Iași, Polirom, 2022.
4. Idem, *Marele Război: 1914-1918*, Iași, Polirom, 2021.
5. Idem, *Civilizația. Vestul și Restul*, Iași, Editura Polirom, 2011.
6. GRAY, Colin S., *Războiul, pacea și relațiile internaționale: o introducere în istoria strategică*, Iași, Editura Polirom, 2010.
7. HOBSBAWN, Eric J., *Secolul extremelor*, București, Editura Lider, 1994.
8. JOHNSON, Paul, *O istorie a lumii moderne: 1920-2000*, București, Humanitas, 2019.
9. KERSHAW, Ian, *Drumul spre iad. Europa, 1914-1949*, București, Litera, 2017.
10. NAY, Oliver, *Istoria ideilor politice*, trad. de Vasile Sabin, Iași, Editura Polirom, 2008.
11. POMERANZ, Kenneth, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy*, Princeton University Press, Princeton, 2000.
12. RENOUVIN, Pierre, *Criza europeană și Primul Război Mondial (1904 – 1918)*, vol. I, București, Prietenii Cărții, 2008.
13. SNYDER, Timothy, *Despre tiranie: Douăzeci de lecții ale scolului XX*, București, Editura Trei, 2018.
14. VENNER, Dominique *Istorie și tradiție la europeni*, București, Editura Lider, 2006.
15. WHITE, Matthew, *Marea carte a inumanității: o istorie a ororilor în 100 de episoade*, București, Humanitas, 2024.